

Karolina Drela*

Psychologiczno-ekonomiczne problemy bezrobocia

Słowa kluczowe: bezrobocie, praca, utrzymanie pracy, psychologia bezrobocia

Keywords: unemployment, work, maintenance work, psychology of unemployment

Wprowadzenie

Skutki masowego bezrobocia w danym kraju są dotkliwe nie tylko dla samych bezrobotnych i ich rodzin, ale również całego społeczeństwa. Następstwem trudności finansowych jest nie tylko obniżenie standardu życia, lecz także pozbawienie bezrobotnego możliwości nabywania dóbr, które są symbolami statusu, co prowadzi zarówno do obniżenia samooceny, pozycji społecznej, jak i do postrzegania przez innych statusu bezrobotnego jako niższego. Są pewne dowody na to, że pracodawcy niechętnie zatrudniają bezrobotnych, chociaż w okresach wielkiego bezrobocia większość z nich stanowią zwolnieni grupowo lub tacy, którzy odeszli na własne żądanie, a nie ludzie usunięci z pracy za jakieś przewinienia. Mimo to pracodawcy utożsamiają bezrobotnych z niepunktualnymi, źle pracującymi i kłótliwymi pracownikami, bo takich sami najczęściej zwalniają.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie uwarunkowań psychologiczno-ekonomicznych bezrobocia ze szczególnym uwzględnieniem wybranych teoretycznych koncepcji psychologii. Ze względu na wymogi formalne nie przedstawiono zjawiska szczegółowo, lecz tylko zasygnalizowano najważniejsze problemy.

* Doktor Karolina Drela jest adiunktem na Wydziale Zarządzania i Ekonomiki Usług (Katedra Gospodarki Światowej i Transportu Morskiego) Uniwersytetu Szczecińskiego. E-mail: karolina.drela@wzieu.pl.

Praca, bezrobocie i utrzymanie pracy

Definiując bezrobocie z perspektywy psychologicznej jako wymuszony brak aktywności zawodowej człowieka, badacze odwołują się do funkcji, jakie spełnia praca i zatrudnienie, jako do podstawowych form aktywności życiowej osoby dorosłej¹. Praca zawodowa zapewnia strukturalizację dnia i wymusza aktywność, dostarcza doświadczeń i zapewnia kontakty społeczne, stawiając cele i zadania, umożliwia jednostce wykraczanie poza siebie, jest wreszcie źródłem tożsamości i statusu społecznego. Stan psychiczny jednostki uzależniony jest zatem nie tylko od utraty źródła utrzymania, ale również od owych dodatkowych funkcji, które odpowiadają ważnym psychologicznie potrzebom współczesnego człowieka, choć nie zawsze jest on tego świadomy. Obecnie wydaje się już oczywiste, że wykonywanie pracy zapewnia człowiekowi realizację wielu wartości, przede wszystkim podstawowej, jaką jest utrzymanie się przy życiu (funkcja jawna pracy), oraz zaspokaja potrzeby, na przykład potrzebę bezpieczeństwa, osiągnięć, kontaktów z innymi.

Bezrobocie należy ujmować także jako sytuację ograniczenia, a nawet utraty możliwości wynikających z wykonywania pracy – możliwości wywierania wpływu na rzeczywistość, na zachowanie się i w pewnym stopniu na losy innych ludzi, w konsekwencji czego znikają wszystkie możliwości pochodne – świat staje się dla bezrobotnego mniej dostępny i mniej podatny na jego oddziaływanie². W ten sposób prezentuje się on (bezrobotny) jako człowiek nie tylko zagrożony, ale i bezsilny, a z czasem, gdy doświadcza niepowodzeń, bezradny i tracący zaufanie do społecznego otoczenia.

Utrata pracy to zatem nie tylko utrata świadczeń. W następstwie konsekwencje bezrobocia na poziomie społecznym to dezintegracja rodziny i wzrost liczby konfliktów w rodzinie i środowisku zamieszkania. Na poziomie indywidualnym bezrobocie pociąga za sobą między innymi brak zaufania we własne siły, wyuczoną bezradność, zanik gotowości i chęci do pracy³.

To, że człowiek nadaje pracy wartość w znaczeniu filozoficznym, oznacza, iż praca zaspokaja jego potrzeby psychiczne (samospełnienia się, kreacji wizji samego siebie, radości i satysfakcji z jej wykonywania, potrzeby kontaktu z ludźmi, osłony socjalnej i tym podobne). Jednak praca nie tylko zaspokaja potrzeby psychiczne jednostki, ale jednoczy ją także z innymi ludźmi w doniosłym akcie współtworzenia cywilizacji. Do aktu

¹ Z. Ratajczak, *Psychologiczne aspekty funkcjonowania człowieka w sytuacji braku pracy*, w: *Człowiek w społecznej przestrzeni bezrobocia*, red. T. Chirkowska-Smolak, A. Chudzička, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 2004, s. 11–18.

² J. Koralewicz, M. Ziolkowski, *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym w końcu lat 80-tych*, Nakom, Poznań 1990.

³ D.P. Schultz, S.E. Schultz, *Psychologia a wyzwania dzisiejszej pracy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

tego jednostka jest nieustannie, na wiele sposobów motywowana przez społeczeństwo. Stając się, z jednej strony, budowniczym zapewniającym ciągłość rozwoju cywilizacji, z drugiej zaś poszukującym w pracy sensu własnego istnienia – chce zyskać pewność pracy⁴.

Praca definiowana jest jako działalność człowieka zmierzająca do wytworzenia określonych dóbr materialnych lub kulturalnych, która stanowi podstawę i warunek istnienia oraz rozwoju społeczeństwa ludzkiego⁵. Charakterystyczne jest to, że do pracy ludzkiej jako wartości wielkie systemy religijne i społeczne odnoszą treści afirmatywne. Praca uszlachetnia, ucłowiecza, uspołecznia i wzbogaca. Znacznie rzadziej systemy te podnoszą negatywne aspekty pracy: degradację człowieka w człowieku, alienację pracy, ucisk i wyzysk człowieka pracy oraz utratę sił życiowych.

Analizując historię, trzeba zauważyć, że w przeszłości istniały społeczności ograniczające wykonywanie jakiegokolwiek pracy, poza czynnościami wymagającymi zdobycia pożywienia. Od tego czasu człowiek zrobił mimo wszystko bardzo duże postępy. Uczył się pracować. Należy się jednak zastanowić, czy już się nauczył, czy też nauka pracy w skali ogólnoludzkiej jest procesem ciągłym, czy trwać będzie tak długo, jak długo trwać będzie ludzkość, czy jest ona na trwałe sprzężona z bytem człowieka na ziemi? Pytania te pozostawiam do przemyślenia czytającym, gdyż każdy może inaczej je interpretować i rozumieć. Można tylko dodać, że bezrobocie jest sytuacją, która na pewno będzie istnieć w naszej rzeczywistości (na przykład naturalna stopa bezrobocia). Jak widać, wiąże się poprzez ważność tego pojęcia z różnymi dyscyplinami nauki, a wręcz razem z nimi ewoluuje.

Psychologiczne skutki bezrobocia

Bardziej niż inni na bezrobocie narażone grupy to: kobiety, młodzież, ludzie starsi, mniejszości etniczne i rasowe oraz emigranci, a także niepełnosprawni⁶. Wyjaśnień ich szczególnego zagrożenia bezrobociem dostarczają liczne teorie rynku pracy. Twierdzi się, że młodzieży brak doświadczenia zawodowego i wiedzy o sposobach poszukiwania pracy, ludzie starsi uważani są przez pracodawców za mniej wydajnych, a mniejszościom etnicznym przypisuje się niski poziom kwalifikacji i brak zdyscyplinowania. Wiek, płeć i przynależność rasowa czy etniczna oraz niepełnosprawność stanowią dla niektórych pracodawców kryteria selekcji osób ubiegających się o pracę. Należy na przykład zwrócić

⁴ H. Jastrzębska-Smolaga, *Praca – pewność czy jej brak? Studium analizy faktów*, PWE, Warszawa 1994, s. 16.

⁵ *Mały słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 1993, s. 699.

⁶ K. Dreła, *Zatrudnianie osób defaworyzowanych na rynku pracy*, w: *Formy zatrudnienia w małych i średnich przedsiębiorstwach. Jak zatrudnić?*, red. K. Dreła, A. Sokół, CeDeWu, Warszawa 2011.

uwagę, że kobiety pracują w mniejszej liczbie zawodów niż mężczyźni i istnieje mniej stanowisk pracy dla kobiet niż dla mężczyzn.

Bezrobocie z psychologicznego punktu widzenia związane jest z: utratą dochodów, utratą dobrowolnej wymiany przywilejów i zobowiązań, utratą zależności instytucjonalnej, utratą pracy kontraktowej⁷. Dochody, jakie daje praca kontraktowa, chociaż się różnią, pozwalają jednak zachować wyższy standard życia niż państwowe zasiłki dla bezrobotnych. Bezrobocie jest zagrożeniem dla poczucia ludzi i wizji dobrobytu, zagrożeniem rozwoju zawodowego, założenia rodziny, życia towarzyskiego⁸.

Oprócz bezpośrednich dochodów w postaci wynagrodzenia wielu pracowników czerpie z pracy także inne korzyści, takie jak na przykład deputaty węglowe, elektryczne, telefony komórkowe, komputery przenośne, samochody służbowe czy wynagrodzenie kafeteryjne. Dlatego efekty bycia bezrobotnym są dwojakie: materialne i psychologiczne. Pierwszy to konieczność nałożenia ilościowych i jakościowych ograniczeń w zakupach żywności, odzieży, w sposobie spędzenia czasu wolnego, pozbawienie deputatów i tym podobne. Psychologiczne reperkusje⁹ to przede wszystkim ostre ograniczenia niezależności i swobody działania: ostre rygory w dysponowaniu budżetem własnym i rodziny, wymuszone kontrolowanie priorytetów, czyli przymus stałego ustalania ważności, niezbędności czy racjonalności zakupów z punktu widzenia zaistniałej sytuacji finansowej¹⁰. Często pobieranie zasiłku wzmacnia poczucie nieprzystosowania społecznego, bycia gorszym „elementem”¹¹.

Wykonywanie pracy ma istotne znaczenie psychologiczne z wielu powodów: zaspokaja potrzebę osiągnięć, ćwiczy zdolności jednostki, pobudza zainteresowania, stawia wymagania, których spełnianie podtrzymuje zdrowie psychologiczne osoby. Bezrobotny wraz z utratą pracy przestaje ćwiczyć swoje indywidualne i społeczne umiejętności, staje się apatyczny, nie spełnia żadnych sformalizowanych wymagań, co odbija się na jego inicjatywności czy autonomii¹². Wyróżnia się trzy fazy psychologicznych reakcji na bezrobocie: szok albo optymizm, pesymizm, fatalizm.

⁷ *Bezrobocie. Podręcznik pomocy psychologicznej*, red. A. Bańka, PRINT-B, Poznań 1992, s. 22.

⁸ I. Reszke, *Wobec bezrobocia: opinie, stereotypy*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1999, s. 23.

⁹ K. Balawajder, A. Bańka, *Psychologiczne koszty aktywności człowieka*, w: *Psychologiczne koszty aktywności człowieka*, red. Z. Ratajczak, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 1989, nr 1067; A. Bańka, *U źródeł psychopatologii pracy*, Wydawnictwo Naukowe Politechniki Poznańskiej, Poznań 1990; K. Otrębska-Popiołek, *Psychologiczna charakterystyka dynamiki poszukiwania pomocy*, „Przegląd Psychologiczny” 1991, nr 34, s. 79–90.

¹⁰ A. Bańka, *Globalizacja pracy i kariery a procesy identyfikacji społecznej i indywidualnej*, w: *Perspektywy psychologii pracy*, red. M. Górnik-Durose, B. Kozusznik, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 2007, nr 2514, s. 53–81.

¹¹ *Bezrobocie. Podręcznik pomocy...*, s. 23.

¹² Tamże, s. 25.

Wielu psychologów (na przykład B. Zawadzki i P. Lazarsfeld¹³) zaproponowało bardziej szczegółowe rozwiązania, wyróżniające następujące reakcje na bezrobocie:

1. Emocjonalne reakcje na bezrobocie – bezrobotni doświadczają negatywnych napięć i emocji, mają niższy poziom poczucia szczęścia, niższy poziom zadowolenia z życia niż porównywalne grupy ludzi zatrudnionych. Badania dowodzą, że wiele z tych symptomów ustępuje, gdy bezrobotni ponownie podejmą pracę.
2. Samoocena – jedne badania dowodzą, że samoocena ludzi pozostających bez pracy się pogarsza, a inne, że nie. Generalnie jednak zauważono, że osoby dłużej pozostające bez pracy nie rozdzielają w samoocenie „Ja” pozytywnego i „Ja” negatywnego. Z sytuacją bezrobocia osoby bez pracy łączą jedynie część swojego „Ja”, co oznacza, że mają one skłonność, bardziej od pracujących, do samooceny negatywnej. Samoocena pozytywna najczęściej nie ulega zmianie, gdyż wiąże się z tym „Ja”, którego bezrobotny nie wiąże z sytuacją bycia bezrobotnym i w związku z tym w niczym nie czuje się gorszy.
3. Zaburzenia zdrowia psychicznego – badania nad zaburzeniami psychicznymi są stosunkowo nowe i nie były one przedmiotem zainteresowania na przykład w okresie wielkiego kryzysu z 1929 roku. W pierwszym nurcie badań, opartych na metodach kwestionariuszowych, mierzono takie przejawy zaburzeń, jak symptomy: lęku, depresji, dolegliwości psychosomatycznych (wysypki, anginy, wrzody, bóle w różnych częściach ciała i tym podobne). Badani bezrobotni mają nieco niższe wskaźniki zdrowia psychicznego w porównaniu z grupą osób mających pracę. W drugim nurcie badań przedmiotem oceny była wielkość ryzyka pojawienia się zaburzeń psychicznych w wyniku utraty pracy i stania się bezrobotnym. Z badań tych wynika, że ryzyko, choć niewielkie, to jednak istnieje. W trzecim nurcie badań przedmiotem zainteresowania były tak zwane choroby psychosomatyczne, to jest takie, których objawy są zwyczajnie fizyczne, ale przyczyny (przynajmniej pośrednie) są w pewnym stopniu natury psychicznej. W tym zakresie dowiedziono większą podatność bezrobotnych na różnego rodzaju alergię, zaburzenia układu oddechowego (szczególnie bronchity), trawiennego i naczyniowo-sercowego.

¹³ Przynotowane spostrzeżenia psychologiczne pochodzą z badań nad bezrobociem z lat trzydziestych. Badania te przynotowano ze względu na istniejące duże podobieństwo obecnego charakteru bezrobocia w Polsce do tego z okresu „wielkiego kryzysu”. Po drugie, są to badania, które mimo postępu w nauce do dzisiaj uchodzą za najbardziej wszechstronne i obiektywne. Z wszechstronnych badań przeprowadzonych w Europie Środkowej, głównie w austriackim mieście Marienthal (M. Jahoda, H. Zeisel, *Die Arbeitlosen von Marienthal. Ein soziographischer Versuch über die Wirkung langdauernder Arbeitslosigkeit*, Verlag von S. Hirzel, Leipzig 1933; M. Jahoda, P. Lazarsfeld, H. Zeisel, *Bezrobotni Marienthalu*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007), Polsce (B. Zawadzki, P. Lazarsfeld, *The Psychological Consequences of Unemployment*, „The Journal of Social Psychology” 1935, no. 6, s. 224–251; tenże, *Psychologiczne konsekwencje bezrobocia*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 2) oraz w Anglii i w Stanach Zjednoczonych wynikają powyższe rozważania.

4. Depresja – symptomy depresyjne pojawiają się wskutek bezrobocia rzadziej niż symptomy lęku, co tłumaczy się tym, iż ich efekt jest dla człowieka groźniejszy od lęku. Depresję wywołuje wiele czynników, ale dowiedzonym czynnikiem ryzyka pojawienia się tego stanu psychicznego jest bezrobocie. Konsekwencje dla bezrobotnych w stanie depresji są bardzo groźne, bowiem towarzyszą im myśli samobójcze.
5. Zaburzenia procesów poznawczych – bezrobocie ma silny związek nie tylko z zaburzeniami emocjonalnymi, ale również z zaburzeniami odbioru wrażeń i ich przetwarzania w umyśle. Badania przeprowadzone w tym zakresie dowodzą, iż wraz z przedłużaniem się pozostawania bez pracy bezrobotni mają coraz większe trudności z koncentracją uwagi, gorszą orientację rzeczywistości oraz poczucie „zużycia”.
6. Samobójstwa – badania nad zależnością między bezrobociem a samobójstwami i tendencjami samobójczymi trwają już 150 lat. Potwierdzają one generalne przypuszczenie, że wśród bezrobotnych wskaźnik samobójstw jest większy, jednak badania te mimo wszystko nie rozstrzygają zasadniczego dylematu, czy utrata pracy prowadzi do samobójstw, czy też osoby z tendencjami do samobójstwa częściej tracą pracę¹⁴.

Należy więc zauważyć, że psychologiczne skutki bycia bezrobotnym można ująć w następujący sposób:

- a) bezrobocie „wpędza” ludzi w stan nieźrównoważenia emocjonalnego w porównaniu z okresem zatrudnienia;
- b) bezrobocie zmniejsza morale ludzi;
- c) bezrobocie charakteryzuje się specyficznymi stadiami reakcji, począwszy od fazy szoku, poprzez fazę optymizmu przeplatanej z pesymizmem, a skończywszy na fazie fatalizmu lub rezygnacji w zależności od czasu pozostawania bez pracy.

Wybrane teorie psychologiczne a bezrobocie

Współczesne teorie psychologiczne zarzucają teistyczną optykę w wyjaśnianiu znaczenia pracy i niepracy dla człowieka, ale jednocześnie podtrzymują dawny wątek podkreślający rozwój człowieka. Pierwszy typ teorii reprezentuje teoria Z. Freuda – tu w pracy dostrzega się niezbędny warunek przeżycia człowieka i jego rozwoju osobistego (w terminologii Freuda – osobowość *ego*). Drugi typ teorii reprezentują teorie tak zwanej samoaktualizacji albo samorozwoju.

¹⁴ H. Jastrzębska-Smolaga, *Praca – pewność czy jej brak?...*, s. 9.

Jako jedną z najważniejszych teorii psychologii dotyczących bezrobocia i pracy należy wyróżnić koncepcję Freuda¹⁵. Poglądy Freuda na naturę ludzką i istotę pracy są bardzo pesymistyczne. Według niego zatrudnienie odgrywa w życiu człowieka podwójną rolę: jest niezbędnym elementem przetrwania jednostki i społeczeństwa oraz stanowi dla człowieka aktywność zastępczą w zaspokajaniu instynktu seksualnego oraz tak zwanej potrzeby przyjemności. Formalna struktura pracy w społeczeństwie, oprócz roli ekonomicznej Otrębska-Popiołek K., *Psychologiczna charakterystyka dynamiki poszukiwania pomocy*, „Przegląd Psychologiczny” 1991, nr 34, zaspokajają zastępczo instynkt seksualny i agresji. Freud stwierdził, że im więcej ludzie pracują, tym mniej energii kierują na seks, przyjemności, agresję i walkę.

Wynioskować z tej teorii należy, że w życiu jednostki praca narzuca jej wymagania do życia w realnej rzeczywistości, w określonym środowisku fizycznym, a nie w świecie przyjemności. Niezależne przekształcenia rzeczywistości następują pod presją konieczności zewnętrznych, przez to są w sprzeczności z wewnętrznymi impulsami działania (instynktami). Z uwagi na zewnętrzne mechanizmy umiejscowienia kontroli, praca dla człowieka nie jest źródłem przyjemności ze względu na wrodzoną tendencję do swobody, autentyczności, nieskrępowania.

W myśl koncepcji Freuda bezrobocie należałoby interpretować jako położenie człowieka, w którym pozbawiony jest on możliwości adaptowania się do realnej rzeczywistości i osiągnięcia w ten sposób stanu dojrzałej osobowości (*ego*), która zdolna jest zaspokajać wrodzone instynkty (seksu i agresji) na drodze społecznie akceptowanej – czyli pracy.

Inną teorię przedstawił E. Fromm¹⁶. Porównując te dwie teorie, należy zaakcentować, że istotą koncepcji Freuda jest to, iż w psychologicznej roli pracy podkreśla on jedynie znaczenie struktury pracy, a pomija całkowicie funkcję treści pracy. Inaczej mówiąc, Freud wskazuje, co zyskuje bądź tarczy człowiek dzięki pracy, a nie z jakiej pracy. Jego następcy lukę tę wypełniają. Znaczenie treści wykonywanych zadań podkreśla między innymi Fromm. Przypisuje on zadaniom pracy rolę wyznacznika autonomii (niezależności) i samoekspresji jednostki. Pod wpływem K. Marksa (z jednej strony) oraz Freuda (z drugiej strony) Fromm utrzymuje, iż zbyt wiele obowiązków w pracy nie dostarcza ich wykonawcom satysfakcji wewnętrznej w postaci zainteresowania. Oznacza to, że praca jest jedynie instrumentem w osiągnięciu gratyfikacji finansowych i materialnych. Ludzie, którzy wykonują pracę pozbawioną autonomii, samoekspresji, traktują ją jako kontrakt, a następnie jako pewien prototyp więzi przenoszą ją na wszystkie inne sfery życia społecznego. Według Fromma współczesna ludzkość ma właśnie taki charakter kontraktowy, zimny, bezuczuciowy, bez autentycznych zależności. Praca powinna na-

¹⁵ *Bezrobocie. Podręcznik pomocy...*, s. 26.

¹⁶ Tamże.

tomiast dostarczać sposobności do autoekspresji, autonomii i rozwoju, bowiem tylko myślący i samodzielnie podejmujący decyzje człowiek jest w pełni dojrzałą i odpowiedzialną osobą.

Między innymi wiek i płeć, czas pozostawania bez pracy, postawa wobec pracy, rola rodziny wpływają na sposób reagowania na utratę pracy przez człowieka. Dlatego na przykład płeć to znaczący czynnik w sposobie reagowania na bezrobocie. Reakcja na brak zatrudnienia nie zależy bezpośrednio od tak zwanych czynników biologicznych, ale od socjalizacji, która przypisuje role społeczne mężczyznom i kobietom¹⁷.

Co traci bezrobotny w myśl koncepcji Fromma? Osoba, która jest zwalniana, zostaje pozbawiona możliwości autoekspresji w autentycznej działalności, a tym samym sposobności do rozwoju dojrzałej osobowości. W zamian człowiek bez pracy żyje w rzeczywistości zdominowanej przez komercjalizację (kupno i sprzedaż). Istotnie, większość bezrobotnych jest szczególnie podatna na mechaniczne i nieabsorbujące rozrywki (gry komputerowe, oglądanie telewizji, a na Zachodzie w różnego rodzaju miasteczka rozrywki). Bezrobotni częściej niż osoby zatrudnione dotknięci są alkoholizmem i narkomanią.

Kolejną ważną teorią w psychologii jest koncepcja Marii Jahody¹⁸. Jej koncepcja jest teorią pracy i bezrobocia w dużym stopniu zbieżną z koncepcją Freuda, chociaż w najmniejszym stopniu nie odwołuje się do jego terminologii¹⁹. Została ona sformułowana na podstawie obserwacji zachowania się bezrobotnych, którą przeprowadzono podczas wielkiego kryzysu. Podobnie jak Freud podkreśla ona ekonomiczne i psychologiczne funkcje pracy. Ekonomiczne funkcje pracy są jawne, gdyż sprowadzają się do konieczności zdobycia obiektywnych środków do życia. Ich odpowiednikiem w teorii Freuda jest społeczny realizm. Psychologiczne funkcje pracy mają charakter ukryty, czyli nie są obserwowalne bezpośrednio, lecz można o nich wnioskować z obserwacji pośrednich²⁰. Posiadanie pracy, zgodnie z tą koncepcją, prowadzi do: aktywności, odporności psychicznej, optymizmu życiowego. Bezrobocie natomiast wywołuje: pasywność, dysstres (napięcia psychiczne wywołane niekorzystnym stresem), rezygnację.

Manifestowaną (obiektywną) funkcją zatrudnienia jest płaca za wykonywaną pracę, a funkcjami ukrytymi są: struktura czasu (gorzej uświadamiana i wykorzystywana przez

¹⁷ M. Śmilgin, *Indywidualne i społeczne skutki bezrobocia na tle globalizacji*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2006, nr 8, s. 427–428.

¹⁸ *Bezrobocie. Podręcznik pomocy...*, s. 27.

¹⁹ M. Jahoda zaobserwowała jednak, że czas poświęcany przez bezrobotnych rodzinie był dłuższy aniżeli czas przeznaczony na inne formy aktywności, ale jednocześnie obniżało się morale rodzin, pogarszały się relacje rodzinne i częściej dochodziło do kłótni. Na początku lat osiemdziesiątych D. Foyer, współpracując z P. Warrem, odnotowali, że 37% badanych przez nich bezrobotnych dłużej wykonywało swe zwykłe codzienne czynności, niż robili to wcześniej, gdy mieli pracę, a kolejne 30% miało wrażenie, że opornie im idzie wykonywanie tego, w czym do tej pory byli dobrzy (D. Fryer, P. Warr, *Unemployment and Cognitive Difficulties*, „British Journal of Clinical Psychology” 1984, no. 23, s. 67–68).

²⁰ *Bezrobocie. Podręcznik pomocy...*; N. Chmiel, *Psychologia pracy i organizacji*, GWP, Gdańsk 2003.

bezrobotnego), obfitość doświadczeń społecznych (uboższe u bezrobotnego), współuczestnictwo we wspólnych programach społecznych (brak zaangażowania społecznego u bezrobotnych), status społeczno-zawodowy (bezrobotny pozbawiony jest statusu), utożsamianie (u bezrobotnego brak identyfikacji z zakładem pracy), regularne wykonywanie czynności (u bezrobotnych przypadkowe)²¹.

Wspomniane teorie samorealizacji (samoaktualizacji)²² opierają się na założeniu, iż człowieka stwarza jego własna praca, czyli ludzie są tym, co wykonują. Jeśli zatem praca zawodowa umożliwi wykorzystanie zdolności człowieka, pozwala na podejmowanie odpowiedzialnych decyzji, uczy nowych umiejętności, wtedy wzrastają możliwości intelektualne człowieka i jego satysfakcja z życia. Z kolei zadania powtarzalne, rutynowe, proste, o niskim stopniu odpowiedzialności i samodzielności powodują niezadowolenie z życia, sztywność intelektualną, niską samoocenę oraz poczucie braku kontroli nad przebiegiem własnego życia. Osoby z tego typu doświadczeniami czują się wyalienowane (wyobcowane) z pracy.

Najbardziej znaną teorią samorealizacji jest ta, którą zaproponował A.H. Maslow²³. Zakłada ona istnienie hierarchicznej struktury potrzeb oraz hierarchicznej kolejności ich zaspokajania. Oznacza to, że w pierwszej kolejności zaspakajane są potrzeby podstawowe (niższego rzędu), a w drugiej kolejności – wyższego rzędu. Podstawowymi potrzebami człowieka są potrzeby: fizjologiczne, bezpieczeństwa, miłości, oceny oraz samorealizacji. Potrzebą wyższego rzędu jest potrzeba samorealizacji. Jest ona również definiowana jako potrzeba człowieka stawania się tym, kim potencjalnie może się stawać. Według A.H. Masłowa człowiek znajdujący się na drodze samorealizacji to osoba, która ma pracę wykorzystującą jej możliwości, jest zdrowa, ma w wystarczającym stopniu zaspokojone potrzeby elementarne (podstawowe), wyznaje system wartości takich, jak: prawda, całościowość, doskonałość, samowystarczalność.

W teorii pracy A.H. Masłowa występują przejawy „etyki protestanckiej” – w jego mniemaniu osoba samorealizująca się poprzez pracę traktuje ją jako powołanie lub misję, w której zaciera się granica między obowiązkiem a zabawą, przyjemnością i rozrywką. W myśl tej koncepcji bezrobocie jest formą blokady w realizacji potrzeb elementar-

²¹ *Bezrobocie. Podręcznik pomocy...*, s. 27; M. Jahoda, *Work, Employment and Unemployment: Values, Theories, and Approaches in Social Research*, „American Psychologist” 1981, no. 36, s. 184–191.

²² Samoaktualizacja to odniesienie do stanu obecnego, samorealizacja to spełnianie się, wykorzystanie swojego potencjału intelektualnego, zaspokajanie swoich potrzeb. A. Bańka pisze o tej teorii jako o teorii samoaktualizacji. Lepszym określeniem byłaby teoria samorealizacji, gdyż treść odnosi się właśnie do spełniania się, a nie do odnowienia do stanu obecnego. Chyba że należałoby przyjąć, iż pojęcie samoaktualizacji jest zbieżne z pojęciem samorealizacji i przez A. Bańkę traktowane jako teoria. *Bezrobocie. Podręcznik pomocy...*, s. 27.

²³ A.H. Maslow, *Teoria hierarchii potrzeb*, w: *Problemy osobowości i motywacji w psychologii amerykańskiej*, red. J. Reykowski, Warszawa 1964; B. Kożusznik, *Zachowania człowieka w organizacji*, PWE, Warszawa 2011, s. 51.

nych (fizjologicznych, bezpieczeństwa i uznania) oraz czynnikiem uniemożliwiającym w jakimkolwiek stopniu samorealizację. Według badacza do pracy motywują głównie: konieczność zaspokajania potrzeb i w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo – czas wolny²⁴.

Podsumowanie

Z przedstawionych psychologicznych teorii związanych z pracą i bezrobociem wysnuć można podstawowy wniosek: pewne elementy środowiska społecznego są konieczne dla zdrowia psychicznego. Brak tych elementów zarówno w miejscu pracy, jak i w sytuacji bezrobocia powoduje pogorszenie się stanu zdrowia psychicznego. Do tych składników należą²⁵:

- możliwość kontroli,
- możliwość wykorzystywania kwalifikacji,
- urozmaicenie,
- cele ustalone z zewnątrz,
- przejrzystość środowiska,
- fizyczne bezpieczeństwo,
- dostępność pieniędzy,
- możliwość kontaktów międzyludzkich,
- ceniona pozycja społeczna.

Konkludując, należy stwierdzić, że bezrobocie jest to zjawisko negatywne, dlatego należy w jak największym stopniu starać się obniżyć jego poziom, gdyż niestety całkowicie zlikwidować go nie można. Trzeba pomagać bezrobotnym we wszystkich dziedzinach, w jakich potrzebują pomocy, między innymi ze względu na to, iż każdy może znaleźć się w tej grupie osób.

Trzeba też pamiętać, że pomoc o charakterze obiektywnym jest zjawiskiem racjonalnym, które jako takie daje się zaplanować i wykonać. Zasiłki pieniężne, lekarstwa, pomoc medyczna czy nawet zorganizowanie nowych stanowisk pracy są tym wszystkim, co stanowi wymierny sposób zaspokojenia potrzeb, toteż pomoc, która się na nich opiera, jest również wymierna i logiczna. Niemniej jednak pomaganie nie ogranicza się wyłącznie do dostarczania, organizowania i dystrybucji wymiernych środków zaspokojenia potrzeb. Wynika to z faktu, że oprócz tak zwanych potrzeb obiektywnych ludzie mają mnóstwo potrzeb subiektywnych, takich jak potrzeba bezpieczeństwa, przynależności, uznania czy kontaktu emocjonalnego. Człowiek, który traci pracę, pozbawiony zostaje

²⁴ H. Jastrzębska-Smolaga, *Praca – pewność czy jej brak?...*, s. 52.

²⁵ I. Reszke, *Wobec bezrobocia...*, s. 24.

nie tylko obiektywnych środków do życia, ale również całego szeregu subiektywnych wartości, jak poczucia stabilizacji, perspektyw życiowych, ładu w życiu osobistym i rodzinnym.

W skali świata na plan pierwszy wysuwają się problemy ogromnego przyrostu zasobów pracy i ich wykorzystania. Konieczne staje się stworzenie wielu nowych miejsc pracy, poniesienie nakładów finansowych na przygotowanie zawodowe wkraczających na rynek kolejnych roczników młodzieży oraz uwzględnienie bliższych i dalszych perspektyw modernizacji produkcji i postępu technicznego. W tym kontekście za niezwykle istotne uznać trzeba rozwiązanie problemów ograniczenia bezrobocia i zahamowania jego przyrostu, kształtowania zmian w strukturze zatrudnienia oraz reformowanie systemu edukacji zawodowej.

Szok spowodowany powstaniem tak dużego bezrobocia w Polsce ustąpił miejsca powszechnym staraniom zatrudnionych o zachowanie dla siebie pracy. Dążenia te są wyrazem chęci zapewnienia ciągłości dopływu środków finansowych niezbędnych do utrzymania rodziny. W wielu przypadkach starania zatrudnionych nie mogą przynieść pozytywnego dla nich rozwiązania (zostaną zwolnieni). W okresie licznych likwidacji i upadłości przedsiębiorstw państwowych i prywatnych utrzymanie dotychczasowego poziomu zatrudnienia jest niemożliwe.

Skala problemu utrzymania pracy, rozmiary bezrobocia i negatywne skutki społeczno-gospodarcze mają jednak inny wymiar w Polsce niż w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo²⁶. Człowiek we wszystkich systemach religijnych i społecznych widzi siebie jako podmiot każdej działalności. Jeżeli uzna, iż praca została mu „zadana”, to filozofia wartości pracy będzie wyrazem koniecznego i pokornego doskonalenia człowieczeństwa w człowieku. Jeśli natomiast uzna, iż praca została mu „dana”, wówczas stanowisko to może być wyrazem holistycznej inspiracji człowieka ku wolności zajęć.

Literatura

- Balawajder K., Bańka A., *Psychologiczne koszty aktywności człowieka*, w: *Psychologiczne koszty aktywności człowieka*, red. Z. Ratajczak, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 1989, nr 1067.
- Bańka A., *Globalizacja pracy i kariery a procesy identyfikacji społecznej i indywidualnej*, w: *Perspektywy psychologii pracy*, red. M. Górnik-Durose, B. Kozusznik, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 2007, nr 2514.
- Bańka A., *U źródeł psychopatologii pracy*, Wydawnictwo Naukowe Politechniki Poznańskiej, Poznań 1990.
- Bezrobocie. Podręcznik pomocy psychologicznej*, red. A. Bańka, PRINT-B, Poznań 1992.
- Chmiel N., *Psychologia pracy i organizacji*, GWP, Gdańsk 2003.

²⁶ S. Hirokawa, *The Psychological Impact of Job Loss in Japan After the "Lehman Shock"*, „Japan Labor Review” 2012, no. 2, s. 41–58.

- Drela K., *Zatrudnianie osób defaworyzowanych na rynku pracy*, w: *Formy zatrudnienia w małych i średnich przedsiębiorstwach. Jak zatrudnić?*, red. K. Drela, A. Sokół, CeDeWu, Warszawa 2011.
- Fryer D., Warr P., *Unemployment and Cognitive Difficulties*, „British Journal of Clinical Psychology” 1984, no. 23.
- Hirokawa S., *The Psychological Impact of Job Loss in Japan After the “Lehman Shock”*, „Japan Labor Review” 2012, no. 2.
- Jahoda M., Lazarsfeld P., Zeisel H., *Bezrobotni Marienthalu*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.
- Jahoda M., *Work, Employment and Unemployment: Values, Theories, and Approaches in Social Research*, „American Psychologist” 1981, no. 36.
- Jahoda M., Zeisel H., *Die Arbeitslosen von Marienthal. Ein soziographischer Versuch über die Wirkung langdauernder Arbeitslosigkeit*, Verlag von S. Hirzel, Leipzig 1933.
- Jastrzębska-Smolaga H., *Praca – pewność czy jej brak? Studium analizy faktów*, PWE, Warszawa 1994.
- Koralewicz J., Ziółkowski M., *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym w końcu lat 80-tych*, Nakom, Poznań 1990.
- Kożusznik B., *Zachowania człowieka w organizacji*, PWE, Warszawa 2011.
- Mały słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 1993.
- Maslow A.H., *Teoria hierarchii potrzeb*, w: *Problemy osobowości i motywacji w psychologii amerykańskiej*, red. J. Reykowski, Warszawa 1964.
- Otrębska-Popiołek K., *Psychologiczna charakterystyka dynamiki poszukiwania pomocy*, „Przeгляд Psychologiczny” 1991, nr 34.
- Ratajczak Z., *Psychologiczne aspekty funkcjonowania człowieka w sytuacji braku pracy*, w: *Człowiek w społecznej przestrzeni bezrobocia*, red. T. Chirkowska-Smolak, A. Chudzińska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 2004.
- Reszke I., *Wobec bezrobocia: opinie, stereotypy*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1999.
- Schultz D.P., Schultz S.E., *Psychologia a wyzwania dzisiejszej pracy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Śmilgin M., *Indywidualne i społeczne skutki bezrobocia na tle globalizacji*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2006, nr 8.
- Zawadzki B., Lazarsfeld P., *Psychologiczne konsekwencje bezrobocia*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 2.
- Zawadzki B., Lazarsfeld P., *The Psychological Consequences of Unemployment*, „The Journal of Social Psychology” 1935, no. 6.

Streszczenie

Bezrobocie dotyka nie tylko tych, którzy tracą pracę. U byłych współpracowników, którzy nadal pracują, może wystąpić nadmierne obciążenie pracą i cierpienie z powodu lęku, że oni też wkrótce będą bezrobotni. Bezrobocie i niepełne zatrudnienie mają również wpływ na rodziny i społeczności. Z przedstawionych w artykule psychologicznych teorii związanych z pracą i bezrobociem wysnuć można podstawowy wniosek: pewne elementy środowiska społecznego są konieczne dla zdrowia psychicznego. Brak tych elementów zarówno w miejscu pracy, jak i w sytuacji bezrobocia powoduje pogorszenie się stanu zdrowia psychicznego.

Psychological-Economic Problems of Unemployment

Unemployment not only affects those who lose their jobs. Coworkers who are still employed may experience a heavier work load and suffer from anxiety that they too will soon be unemployed. Unemployment and underemployment also affect families and communities.

Presented in article psychological theory of work - related and unemployment can be derived from basic conclusion: some elements of the social environment are necessary for mental health. None of these elements both in the workplace and in the case of unemployment causes deterioration of mental health.

Translated by Karolina Dreła